

ZBORNİK
ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA

Urednik

Akademik BRANIMIR GUŠIĆ

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZBORNIK

ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE
JUŽNIH SLAVENA

ETNOLOŠKI KADROVI
Knjiga 43

ZAGREB

1967

ZVONKO LOVRENČEVIĆ, Bjelovar

BILJE KOJIM SE GATA I VRAČA U OKOLICI BJELOVARA

Iako je sveopći napredak već dobroano zahvatio sela u okolini Bjelovara ipak se pojedinci – većinom po zabitim bilogorskim selima – još katkad služe raznim pomagalima pri gatanju i vraćanju ili *côpranju* uopće.¹ Umjesto da se bolesnici odmah vode liječniku stare babe još ponegdje nad njim potajno *preljevaju vuglénce*, vrše se razni čarobnjački pokreti protiv *úroka*, za obranu od tuče dobro je npr. okrenuti noge od stolca prema oblacima i sl.

Neka su gatanja i vraćanja prešla i u običaj pa su se do nedavna vršila i u određeno vrijeme i pred većim brojem gledalaca.

Među ostalim pomagalima kojima se ljudi služe da bi na neki način spoznali budućnost ili da se zaštite od štetnih utjecaja prirodnih sila, mitoloških bića i sl. – nalazimo i biljke.

Od njih se u te svrhe najčešće upotrebljavaju ove:

I. ZA GATANJE

1. *Videc, vîdica* ili *crévac – krika*, *Anagallis arvensis*.² – Selo Stara Diklenica

Videc je malena biljka koja cvate po našim poljima u prvoj polovici lipnja. Obično ima crvene i modre cvjetove. Međutim ovdje postoji samo vrsta sa crvenim tj. *ženskim* cvjetovima, a kako su za uspješno gatanje potrebni i modri *muški* cvjetovi to se ovi uzimaju sa biljke čestoslavice

¹ Pojmovi – gatanje i čaranje u ovom se kraju razlikuju po funkcionalnosti. Gatanjem se obično žele pogoditi ili predvidjeti budući događaji, dok se čaranjem ili *màndijama* želi postići neka materijalna korist, nekome naškoditi, osvojiti nečiju sklonost, očuvati se od nekog štetnog utjecaja, djelovanja i sl.

² Raspored biljaka nije izvršen strogo po botaničkom redu jer to ne dozvoljava njihova uloga u magičnim činima. Najprije je naveden lokalni naziv biljke, a onda botanički.

(*Veronica chamaedrys*)³ jer su po veličini slični videcovim. Gatanje se njima vrši ovako:

Uoči Vidova tj. 14. lipnja, djevojke prije spavanja stave pod uzglavlje nekoliko tih cvjetića modre i crvene boje te se nadaju da će u snu vidjeti onoga za koga će se udati.

Da taj čin bude još uspješniji neke stavljaju među cvijeće još i ogledalo, češalj i muške gaće. – Ako im se u snu ne ukaže baš nikakvo pogodno muško lice, smatraju da su nešto izostavile, da cvijeće možda nije bilo dosta svježije itd.

2. *Ivančica* – revan ivanjski, *Leucanthemum vulgare*, *Chrysanthemum vulgare*. – Selo Stara Diklenica

Ivančice cvatu u velikom broju po livadama već od početka srpnja pa do kraja ljeta. Od njihovih bijelih cvjetova djeca rado pletu vjenčiće, a u St. Diklenici i okolnim selima služe i za gatanje. To se vrši uoči Ivanja. Djevojke podveče odu u livade i svaka nabere kitu ivančica. Kad dođu kući – obično poslije večere – namijene svakom članu obitelji po jedan – njegov – cvijet. Kad je to izvršeno poslažu sve cvjetove pojedinačno na stol ili prozorsku dasku i ostave ih tako preko noći. Ujutro ih idu gledati i ako je nečiji cvijet uvenuo – misli se da će taj ukućan umrijeti ove godine.⁴

3. *Lètina* – kozlac, *Arum maculatum*, – Selo Jabučeta

Po krčevinama i vlažnim šumarcima pojavljuje se letina već u travnju sa svoja dva široka lista i cvijetom u obliku klipa. Taj se klip sastoji od nekoliko dijelova koji se razlikuju bojom i oblikom. Sam je vrh produljen i blago zašiljen te svojom glatkom površinom svjetlo žute boje podsjeća na boju bijelog vina.

Ispod njega nalazi se sloj zrnastih izraslina sličnih *próvi*, prosu. Pod njim je pak sloj koji je nalik klipu kukuruza, a do njega naslaga slična zrnju pšenice. Boje tih dijelova nisu svake godine jednake pa se prema njihovom intenzitetu nastoji već u proljeće pogoditi kakav će biti urod vina i žitarica te jeseni. Ako je npr. vrh klipa izrazito žut starci znadu značajnim – gotovo proročanskim tonom saopćiti mlađima:

»Ej, deca, ove jeseni bormeš bude dosti beloga vina!«

Isto se tako misli da će biti više pšenice ako je analogni dio klipa krupniji i snažnije obojen. Tako se dalje gata i s preostalim dijelovima.

4. *Ivanova trava* – ivanjsko cvijeće, pljuskavica ili gospina trava – *Hypericum perforatum*. Selo Velike Sredice.

Ovisoka je to biljka, žutog cvijeta, a listići su joj posuti sitnim žlijezdama u kojima se nalazi eterično ulje.

Ubraja se u porodicu pljuskavica (*Guttiferae*).

³ Za čestoslavicu se ovdje nije mogao naći domaći naziv.

⁴ Sličan je obred zapažen i u Bedekovčini u Hrv. Zagorju.

Pomoću te biljke djevojke gataju hoće li se iduće jeseni udati. To se vrši na ovaj način:

Na Ivanj-dan prije izlaska sunca skupi se nekoliko djevojaka, na međama naberu toga cvijeća i svaka si od njega splete vijenac. Dobro je, vele, u njeg uplesti i glavicu luka češnjaka. Sad svaka ode pred svoju kuću i taj vijenac baci na krov. Ako se on na krovu zadrži onda se ona neće udati te godine, a ako padne s njega ili preleti preko sljemena, pa padne s druge strane onda će se udati.

II. ZA VRAĆANJE

1. *Bilo* – šušlavac, *Alectorolophus minor* (crista galli). – Selo Donja Petrička

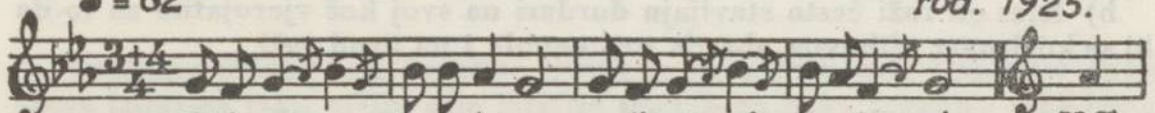
Bilo je omanja livadna biljka žutih cvjetova. Zreli su joj plodovi okruženi suhim šušlavim listićima po joj otud i potječe botanički naziv. Međutim naziv *bilo* ima drugačije porijeklo. Naime, narod je u okolici D. Petričke sve do nedavna vjerovao da ta biljka može *pòbiti* korov po poljima. Da se to postigne stvoren je vjerojatno još u davnim vremenima poseban ceremonijal koji se pretvorio i u običaj. Suština mu je ova:

Uoči Vidova četiri djevojke naberu poslije podne po livadama što više cvjetova *bila*. Podvečer obuku bijelu narodnu nošnju, raspletu kose, u pregače stave ubrano cvijeće i pjevajući prođu kroz polja bacajući *bilo* što dalje od sebe. Pri tome ophodu nastoje da prođu preko tri mosta ili preko tri križanja jer će tada *bilo* bolje djelovati. Za veći uspjeh potrebno je taj cijeli proces obaviti još dva puta i to uoči Ivanja i uoči Petrova (28. lipnja). Svaki puta mu prisustvuje veći broj ljudi koji sa strane to sve posmatraju, ali u samom obredu ne učestvuju.

Prosipajući *bilo* pjevaju djevojke ovu pjesmu:

D. Petrička: Tućan Tereza,
rođ. 1925.

♩ = 82

Bi.la.ri.ce bi.lo be.ru, na Vi.dovsko navečersko. N.F.

Bilarice bilo beru

Pripjev: *Na Vidovsko navečersko.*

Lepi Ivo z vojske ide

z vojske ide ljube pita:

»*S kim si ljube, sinoć spala?*«

– *Ja sem spala svojom majkom. –*

»*Da s' ti spala svojom majkom*

ti bi bila crveneša

crveneša, rumeneša

kano ruža u proljeće.»

*Bješte, bješte bilarice
evo idu bjele vile
bjele vile zagorkinje
zagorkinje sa planine.
Rastepajte, bilarice,
rastepajte bilo naše.*

Pripjev na *Vidovsko navečersko* mijenja se kasnije prema danu uoči kojeg se pjeva pa se tako kod drugog i trećeg ophoda pjeva na *Ivanjsko* i na *Petrovsko navečersko*.

U prvom se dijelu teksta na obred čaranja izravno odnose samo prva dva stiha sa pripjevom, a u drugom svi stihovi te napose dva posljednja. Između tih dijelova očividno manjka stari tekst koji je vjerojatno već davno zaboravljen i nadomješten drugim, u ovom slučaju fragmentom jedne balade.

2. *Hr̂ž, žito ili rač* – rač usjevna, *Secale cereale*. – Selo Zvijerci

a) Jedan bjelovarski profesor priča kako ga je njegova tetka oko 1930. godine očistila od lišajeva:

»Kad sam bio dječak od kojih dvanaest godina često su mi se na licu pojavljivali lišajevi. Od njih me je moja, sad već pokojna tetka očistila ovako: Sjela je na stolicu, uzela u ruku desetak slamki od raži, dugih oko petnaest centimetara sa praznim klasom na vrhu, mene je stavila preda se, uzela jednu slamku odgrizla s nje komadić dug oko četiri centimetra i rekla:

»Danas crveno, sutra bijelo, a prekosutra kakovo je i bilo.«

Tako je pokidala čitavu slamku do klasa, a klas bacila. Sad je takove komadiće trgala s druge pa treće slamke dok ih tako nije sve pokidala. Pri tome se tetka prilično i umorila – ta morala je tu čarobnu rečenicu izgovarati barem pedeset puta.

No, kako bilo da bilo – lišajevi su mi prošli.«

b) Klas od raži često stavljaju đurđari na svoj koš vjerojatno za to da bi se korisnost njihovog obreda protegnula i na urod raži.

3. *Šen'ca* – pšenica bjelica, *Triticum aestivum*. – Selo Jakopovac

U ovom je kraju pšenica od davnine važan poljoprivredni proizvod. Njezinom se uzgoju uopće posvećuje velika pažnja, a žetva se još i danas gdje-gdje završava pjesmama, plesovima i svečanim unašanjem žetvenog vijenca u kući.

Nastojanje, da se magičnim činima osigura dobar urod pšenice, prodrlo je i u svatovske običaje.

Kako se to vrši prikazuje nam slijedeći isječak iz svatovskog ceremonijala u Jakopovcu:

Svatovi se vraćaju sa vjenčanja u kuću mladenca. Pred vratima ih dočekuju njegovi roditelji. Majka ima u ruci košaricu sa pšenicom, a

pod pazuhom kruh. Kad se svatovi zaustave pred njima i kad se stiša pjesma i *juškanje* – povede se ovaj razgovor između oca ili njegovog zastupnika i djevera koji predvodi svatovsku povorku:

Japa (otac): »Stante svati! Sad vi mene najpređe povečte koga ste vodili na venčanje?«

Dever: »Dodili smo dečka i curu.«

Japa: »A kaj ste dopeljalji?«

Dever: »Dopeljalji smu muža i ženu.«

Poslije ovih riječi majka pride mladenki držeći košaricu u ruci i govoreći:

»No, ćerka draga, naredi kaj se narediti mora!«

Mladenka zahvati šakom zrnja i preko glave ga raspe na sve četiri strane. Zatim joj majka preda i kruh, ogrne je još i svojom pregačom, a onda razvine rubac kojim je mladenka ogrnuta i poljubi je u prsa. To isto učini mladenka i njoj, a potom se obje poljube u lice. Sad majka rekne:

»Draga ćerka, ja te dočekivan s kruhom i blagoslovom a ti mene z božjim merom (mirom)« – Na to joj mladenka – od ovog časa – snaha – odgovori: »Bože nam daj!«

Sad djever povede mladenku u kuću i ona položi na svatovski stol kruh što joj ga je svekrva predala.

4. *Ljubica* – *Ljubica mirisna, Viola odorata*. – Selo Stara Diklenica

Iza blage zime ovdje već polovicom ožujka po nekim zaklonjenim živicama i šumarcima procvatu plave ljubice.

Tko naiđe na njih neka ubere onu koju prvu ugleda i stavi je u njedra ili pojede.⁵ Cijeje godine – vele – neće ga zaboljeti glava.

Ostale vrste ljubica, kao što su bijele pa tamno ljubičaste ili trobojne – nemaju nikakvog djelovanja.

5. *Ivančica* – revan ivanjski, *Leucanthemum vulgare*. – Selo Buja-vica

Vračanje cvjetovima ivančice u nekim je selima usko vezano s ophodom ladarica iako ničim nije izričito naglašena neka uzročna veza između ova dva običaja.

Ladarice obično krenu kroz selo već oko dva sata u jutro na Ivanj-dan. Nešto prije nego one pođu, skupi se nekoliko djevojaka iz jednog dijela sela te pjevajući odu u livade.

Stalno pjevajući naberu mnogo ivančica i spletu od njih veći broj vijenaca. Potom se vrate u selo i bacaju te vijence na kuće ili staje svojih roditelja ili bližih rođaka.

Ako se tako ne učini kod neke kuće, onda će u njoj netko umrijeti te godine.

⁵ Izuzev ovoga primjera – nije više poznat ni jedan slučaj da bi se biljka koja služi za gatanje ili vračanje – trebala pojesti ili pripremiti kao napitak.

6. *Bùkva* – bukva obična, *Fagus silvatica*

Uoči Đurđeva – 23. travnja, dva mladića od deset do petnaest godina spletu koš od svježih prolisalih bukovih grana.

Na samo Đurđevo rano u jutro i to svakako prije zore jedan od njih stavi koš preko sebe, drugi uzme košaru za darove i tako pođu selom od kuće do kuće pjevajući pjesme u kojima domaćima žele rodnu godinu, dobro zdravlje itd. Na dar dobivaju jaja, slanine, kolača ili i novaca. Nazivaju ih *đurdári*, a njihov koš *đurađ*.

Dok oni pjevaju ili poslije dovršene pjesme netko od ukućana otkine sa koša jednu grančicu, a ponegdje to učini i jedan od đurđara pa je ostavi na prozoru. U nekim pak selima đurđari nose sa sobom veći broj oduljih šiba te jednu od njih daju domaćici.

Domaćice grančicu stavljaju pod strehu (Šandrovac), pod rog⁶ na tavanu (Klokočevac), za *tetivu*⁷ u sobi (Botinovac) ili u ormar (Vel. Dapčevica).

Kad ljeti grmi stare žene vade tu grančicu i mašu njome po zraku i govore:

»Pomozi bože i sveti Đurađ!« (V. Dapčevica).

U nekim pak mjestima otkinu samo jedan list i spale ga u peći vjerujući pri tom da će taj čin čuvati kuću od groma (Narta).

Ako su đurđari dali domaćici šibu onda je ona zabode u lan na polju i pritom kaže:

»Da bi bilo rodno kaj đurađ!« (Predavac)

Pjesmu koju pjevaju đurđari u V. Dapčevici glasi:

♩ = 92 Lalić Mirko, r. 1930.

Dobro jutro, ujna, evo vama đurđa, op, cup, Đuro, u zelenoj dolami. N.F.

Dobro jutro, ujna, evo vama đurđa.

Đuro se valja da dobije jaja.

Đuro se stresa da dobije mesa.

Koľko ima grančica, toľko bilo račića.

Koľko ima pupića, toľko bilo purića.

Koľko ima listića, toľko bilo pilića.

Koľko ima bukvića, toľko bilo praščića.

⁶ *Rôg* ili rožnik je tanja greda na krovu. Na nju se pribijaju letve, na koje se stavlja crijep ili ražena slama.

⁷ *Tetiva* ili *trâm* je glavna greda koja u starinskim kućama drži strop. Ponegdje je nazivaju i *vjenčànica*.

7. *Jäsen* – jasen bijeli, *Fraxinus excelsior*. – Selo Stara Diklenica.

Jasen se kao lijepo i vitko drvo dosta često zapaža po šumama ovoga kraja. Međutim, ugljen koji se dobiva od njega upotrebljava se za raznovrsna čaranja kao npr.:

a) Kad se netko u kući razboli, loše se osjeća ili je pak stoka bolesna ili nemirna, onda jedna od starijih žena ode vračari ili *babi koja prèljè-va vodu ili uglénce*.

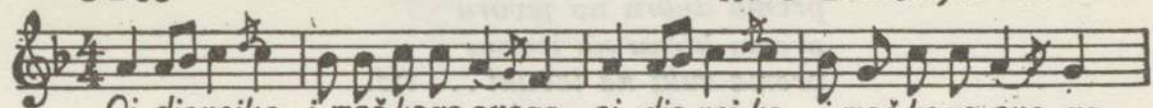
Tako je jedna vračara, saslušavši jade koji su zadesili poznatu joj obitelj u susjednom selu, uzela lončić vode stala preko njega križati i šaptati:

*Hoj, moj rode obr' vode
polec tebe vede hode,
hode, brode i odhode.*

Sad je iz peći dohvatila nekoliko *ùglénaca* od jasena, kojih inače uvijek ima u pripravi, spustila ih u lončić i rekla ženi: »*Nos' to kuć' i poškrop' glavu čeljadetu, al' paz', šta ostane bac' na put i ne ogledaj se na to.*«

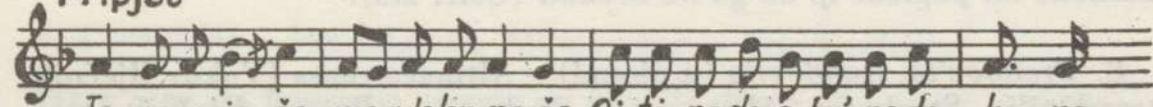
Potrebno je napomenuti da je prvi stih njezine izreke zapažen i u ovoj staroj pjesmi iz Ivanske:

$\text{♩} = 68$ *Mara Zrinski, r. 1890.*

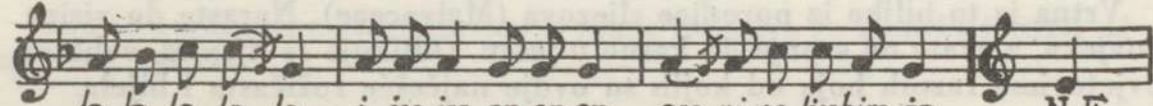

Oj, djevojko i. maš koga svoga, oj, dje. voj. ko, i. maš koga svo. ga.

Pripjev

Ja. vore ja. še, magdalen pa. še. Oj, ti rode o. br' vode, ka. ra

la, la, la, la, la, i ju ju. op, op, op, cu. ri. ce ljubim ja. N.F.

»Oj, djevojko, imaš koga svoga?«
– Imala sam braca i dragoga,
obadva sam na vojnicu dala,
na vojnicu na tursku granicu. –
»Bi l' ti rado da ti koji dođe?«
– Ja bi rado da obadva dođu.⁸ –
itd.

⁸ Ova je pjesma po motivu slična pjesmi o majci Margariti koju je 1613. objavio I. Baraković u »Vili Slovinki«.

Da li je vračara uzela taj stih iz pjesme ili je stih iz vračanja nekako dospio u javnost to se više od kazivača ne može saznati. Ipak je lako zapaziti da čitav pripjev te pjesme ima neki tajanstveni i zaklinjački prizvuk. U njemu također nalazimo i riječi *javor* i *mågda* koje imaju isto značenje kao i *život* odnosno *phallus*.

Iz toga bi se moglo zaključiti da je taj pripjev zapravo ostatak nekog starog rituala kojim se nastojalo pridobiti sklonost nekog ženskog bića i sl.

Jasen se nadalje spominje i u drugim pjesmama naročito ladarskim. Tako u selu Patkovcu nalazimo ovu pjesmu:

»Oj, ti Kato, Kataleno,
otkud s' vodu donosila?«
– Sa vr' selu sa jasena.
Na jasenu duge grane
na granama zlatne kite.
Ja otrgnem jednu kitu
pa je nosim kuj-kovaču . . . – itd.

U Predavcu je poznata i ova:

Grlica je grkovala
prema dvoru na javoru
prema klenu na jasenu
prema ruki na jabuki . . . itd.

b) Ugljenom od jasena nagarave žene malom djetetu čelo da mu ne naškode zli pogledi tj. *da ga ne ùreknu* (Oštri zid).

8. *Trandòv'lo, trandòvilo* (u pjesmi) – *Altihaea rosea* (Vukov Rječnik: *trandòvîlje, Stockrose, Alcea rosea*; Iveković – Brozov Rječnik: *trandòvîlje, trèndafio, trénda*)

Vrtna je to biljka iz porodice sljezova (Malvaceae). Naraste do visine čovjeka, a cvate od srpnja do kasno u jesen. Odlikuje se lijepim, velikim cvjetovima raznih boja od kojih su ovdje najčešće ružičasta i bijela.

O utjecaju trandovilja na život ovdašnjeg stanovništva imademo nekoliko podataka iz raznih vremenskih razdoblja.

Oko 1860. godine smatralo se da djevojke *moraju* saditi trandovilje u svojim vrtovima jer će se prije i bolje udati, a neće ih ni ostaviti mokom kojeg su već izabrale.

Pod konac 19. vijeka trandovilo se sadilo u vrtiću pred kućom ili kraj uličnih vrata *da se zna* da u toj kući ima djevojaka na udaju.

Danas pak, oko 1964. godine misli se *da je dobro* imati tu biljku posađenu u vrtiću pred kućom, iako malo tko zna reći zašto je to dobro.

Međutim, u nekim se mjestima trandovilje i njemu srodna biljka sljez crni (*Malva silvestris*) upotrebljavaju i za vršenje pobačaja.

I u ladarskim pjesmama često se spominje ta biljka:

$\text{♩} = 135$

Ćurlovac, Posavec Ana, r. 1899.
Orovac, Tkaličanec Cila, r. 1901.

Oj, I.va.ne li.va.da.re, la.doj, l'jepoj la.doj. N.F.

Oj, Ivane livadare,
kakve su ti livadice?
Oko kraja pokošene
u sredini ostavljene.
U sredini trandovilo,
trandovilo govorilo:
»Ko bi mene pokosio
ja bi njeg'va ljuba bila.«
Al se javi mladi Ivo:
– Ja bi tebe pokosio
kad bi tebe obljubio,
obljubio, ostavio. –
Al govori trandovilo:
»Kad bi mene obljubio,
obljubio ostavio,
sjajni mjesec te kaznio,
sjajni mjesec i zvjezdice,
žarko sunce ponajviše.«

9. Crveni luk – luk crljenac, *Allium cepa*. – Selo Grginac.

Stare žene još ponegdje vjeruju da je malo dijete, dok je još u kolijevci, osobito izloženo *coprijama* i urokima raznih vještica i ljudi sa zlim očima.

Ako se u kolijevku stavi glavica crvenog luka sve će *hudóbe* bježati od nje i od djeteta.

10. Češnjak – *Allium sativum*. – Selo Gornje Plavnice.

U vinogradima kod Gornjih Plavnica običaj je da se na pepelnicu stavi u džep jedno česno češnjaka. Tko ga tako nosi do velike subote siguran je da mu ni jedna vještica neće moći nauditi.

Ako malo dijete siše *mōra* valja zdrobiti jedno ili dva česna češnjaka i staviti pod dječje pelene. Zatim se uzmu dvije viljuške zabodu se jedna u drugu šiljcima i objese na kvaku od kućnih vrata, a iznad njih se na vrata napiše kredom: *Mōra moma, néma Mārice dōma*. Neki uz to još nacrtaju *znak* pentagram i *slovo* (kakvo je to slovo nije se moglo doznati).

Ne pomognu li te mjere i ako su djetetu i nadalje otečena prsa, upotrijebi se cijelaglavica češnjaka, a djetetu se naopako obuče muški prsluk i zakopči na leđima.

U najnovije vrijeme (1964.) žene smatraju da nije dovoljno luk staviti ispod pelena nego da djetetu treba sokom natrljati prsa. Na taj se način miris luka mnogo bolje širi i vještice i mora ne će se usuditi ni blizu doći.

11. *Omān* – *Inula helenium*. – Selo Grginac

Ovisoka je to biljka iz porodice glavočika (Compositae) koja se u pučkoj medicini upotrebljava i kao lijek od reume.

Doskora se vjerovalo da su, naročito za mušku djecu, osobito opasne *sūdenice*. Da ih se otjera od kolijevke jedino je i najbolje sredstvo da joj se na dno položi nekoliko listova omana. Kad one osjete samo miris omana *neće doći ni kući blizo, a kamo li do djeteta*.

12. *Lijeska* – lijeska obična – *Corylus avellana* (Por. breze – Betulaceae). Velike Sredice

Lijeska je grmdobro poznatradi svojih plodova–lješnjaka ili *ljêljāka* kako ih nazivaju u okolici Bjelovara. Raste po živicama, rubovima šuma itd.

Za vraćanje može poslužiti samo lijeska koja raste na međi. Njome se služe djevojke koje nikako ne mogu osvojiti sklonost onoga momka kojeg su si odabrale. Kad djevojka vidi da je on izbjegava ili da je skloniji drugoj mora otkinuti šibu *ljêtorasnicu* sa ljeskovog grma koji raste na međi i njome toga momka lagano tri puta udariti po *kičmi*. Nakon toga on će je odmah zavoljeti i ne će druge djevojke ni pogledati.

Osobito je djelotvorna šiba sa ljeskovog grma koji raste na sjevernoj međi.

13. *Šipak* – divlja ruža, *Rosa canina*. Sela: Novigrad, Jagnjedovac i Pešćenik.

Šipak se ubraja u porodicu ruža (Rosaceae) a rasprostranjen je po cijelom ovom kraju. Najčešće ga se nalazi po šikarama, međama, uz rubove šuma, puteva itd.

Još oko 1880. g. po mnogim se selima između Bilogore i Drave običavalo na Đurđevo kititi ulična vrata – *ljesu* – trnovitim grančicama šipka. Time se nastojalo spriječiti vješticama ulaz u dvorište kako ne bi uzimale kravama mlijeko. Valja odmah napomenuti da se ovdje susrećemo s još jednim starim vjerovanjem. Nekad se naime, mislilo da vještice i ne moraju ući u staju i u njoj podojiti kravu. One su to mogle učiniti i s *puta*, tj. od uličnih vrata. Tako se još 1936. g. neki čovjek (selo Ciglena) zaklinjao da je jedne noći *na svoje vlastite oči* vidio

* *Sūdenice* se također spominju u narodnim pjesmama ovoga kraja.

kako vještica čući kraj ljese njegovog susjeda i muze dugo uže koje je dosizalo sve do staje. Iz užeta je mlijeko mlazom teklo u dojaču. Šipkov je trn i u ovom slučaju morao pokazivati svoju djelotvornost.

Šipkove su se grančice nekad vješale i o prozorčić koji se nalazio na zabatu starih slamom pokrivenih kuća (*prozor ili oblok na sòm'ć*) kako ne bi vještice preko tavana došle u unutrašnjost kuće.

U nekim se bilogorskim selima (Jagnjedovac i Pešćenik) još do nedavno moglo čuti mišljenje da upravo iz toga razloga nije na takvom krovištu bilo drugog otvora, – dimnjaci se tada još nisu gradili u današnjem obliku a slamnati je krov poput neprobojnog vijenca zatvarao cijeli gornji dio kuće.

Međutim – neki nam znakovi kazuju da je upravo u 19. stolj. stalo naglo opadati vjerovanje u obrambenu moć šipkove grančice kao cjeline. Naime u Bilogori se u to doba na tipu kuće na kanat pojavljuje *špićak*. Bio je to od slame i pruća ispleten šiljak koji se postavljao na sam vrh zabata i to tako da je ponešto nadvisivao krov. Imao je upravo oblik trna. Kad su se pak početkom 20 stolj. stale ovdje graditi *zidanice* tj. kuće od opeke i pokrivene crijepom – na zabatu se umjesto slamnatog špićka pojavljuje od šljivove ili jelove dašćice izrezbareni *strēljnjak*. I on mora svojim šiljkom nadvisivati krov.

U starim se pjesmama iz ovoga kraja šipak često spominje:

Durđevac, Kudumija Ignac,
Lipovo Brdo, Navračić Marica, 1911.
1924.

♩ = 96

Sprevađaj me, dra - gi, do dvora mo - je - ga,
ej, spreva - đaj me, dragi, do dvora mo - je - ga. N.F.

Sprevađaj me, dragi
do dvora mojega.
Kak bi te sprevađal
kad ne znam za njega?
Za me bele dvore
saki znati more
jer su moji dvori
šipkom ograđeni,
šipkom ograđeni.
smiljkom zasađeni
U mom belom dvoru
tica lastavica.
Prvo zapopeva
večer, dober večer.

Drugo zapopeva
noći o polnoći.
Tretje zapopeva
na zoricu belu
dok se do dva draga
rastajat moraju.

Šipkov je trn štitio i mladenca za vrijeme svadbe. Zna se da je još oko 1850. g. mladencu trebalo zabosti u šubaru tri sitna trna koji će ga stititi od uroka (Ciglena). Kako se još i danas po našim selima rijetko kad skida šešir ili šubaru s glave to je mladenac bio stalno pod magijskom zaštitom. Iako je taj običaj već gotovo posve zaboravljen ipak se još ponegdje (Jabučeta, Jakopovac) smatra da je dobro mladencu zabosti tri igle u okovratnik kaputa iznad srca ili u šešir.

I šipkov se cvijet šipek ruža spominje u velikom broju starih bilogorskih pjesama. Ispod nje redovito se nalazi mladi ljubavni par – kako se to vidi iz ovih dviju varijanti:

*Drnje - Stari Grad
Jločić Mara, 1887.*

$\text{♩} = 60$

Si-jaj son-ce, si-jaj, log se ze-le-ni, si-jaj sonce, si-jaj,
log se ze-le-ni. N.F.

Sijaj sonce, sijaj, log se zeleni.
U logu mi raste šipek ružica.
Na njoj mi sedaju drobne tičice:
– Čuješ, mila draga, tice đimbure.
Čuješ, mila draga, kaj ljudi vele,
tebe ostaviti, s drugom oženiti.
– Ja ne marim, dragi, ako odmah sada.
Samo mi se ženi, dalko od mene.
Samo mi ne ženi goršu nek sam ja.
Ja si bom sejala jaru šenicu
s kom si bum hranila dragoga goluba,
dragoga goluba, sivoga sokola.
Na sivom sokolu sivo perje brala,
sivo perje brala vu vanjkuš sipala.
U vanjkuš sipala pod glavu metala,
pod glavu metala s drugim dragim spala.–

Čvrlovac
Posavec Ana, 1889.

$\text{♩} = 112$

Pro-li - sta - la bu - ko - vi - na šu - ma
ze - le - na, - - - - - šu - ma - ze - le - na N.F.

*Prolistala bukovina šuma zelena.
U toj šumi šipak ruža ljepo procvala,
a pod ružom posteljica ljepo prostrta.
Na postelji dvoje mladih, milih i dragih.
Pred njima je čaša vina i ogledalo,
zagrle se, poljube se pa se napiju.
Znad njih lete male ptice, pjesme pjevaju:
- Čuješ, mila, čuješ draga, šta ptice vele?
Meni ptica pjesmu pjeva, da se ženim ja.-
- Žen' se mili, žen' se dragi, moj ti blagoslov.
Z vedra zagrmilo, grom te ubio!*

III. GRUPA BILJAKA KOJIMA SE TJERA MRAK

1. *Mračna trava, trava od devet mrakova* – mračnjak *Abutilon avicennae*. Sela: Vel. Sredice, Letičani i Gornje Plavnice.

Mračna trava je vrtna ili samonikla biljka iz porodice sljezova (*Malvaceae*). Za vraćanje se obično uzima vrtna podvrsta koja se od samonikle razlikuje nešto većim brojem pretinaca u zrelom tobolcu ploda. Visoka je, doseže čovjeku do pojasa ima žut cvijet te se kao i gotovo svi sljezovi ubraja među ljekovite biljke.

2. *Vjetrena trava* – tetrljan, macina trava, *Marrubium vulgare*. Selo Letičani.

Ova biljka pripada porodici usnača (*Labiatae*), iste je visine kao i prethodna, a i dosta je ljekovita radi oveće sadržine mentola, tanina, eteričnih ulja itd.

3. *Kotrižna trava*. – Selo Velike Sredice.

O toj se biljci do sadanije moglo naći nikakvih podataka pa ni grubog opisa. Stare žene kažu da je oko 1900. god. rasla u velikom broju na obalama potoka Bjelovacke a i na livadama kod Velikih Sredica. Međutim, posljednjih decenija više nije zapažena na tim mjestima. Žene su zaboravile i njezin izgled, sjećaju se samo da se brala zajedno sa vjetrenom travom.

4. *Šustna trava* -- mala visika, *Cerinth minor*. Sela: Stare Plavnice, Gornje Plavnice (vinogradi), Letičani i Velike Sredice.

Do prije dvadesetak godina šustna se trava ovdje mnogo uzgajala po vrtovima. Danas se nezna ni za njezin izgled, a nakon duge potrage pronađena je jedna jedina biljka u vrtu neke starice koja ju je proljetos posijala »da se nađe pri ruci«.

Ubraja se u porodicu oštrolista (Boraginaceae) – ima žute cvjetove, a stabljika i listovi su joj potpuno glatki, nježni i krhki – sivo zelene boje.

Ove četiri biljke služe vračarama da zaštite čovjeka od štetnog djelovanja *mrâka*. Čovjek nikad ne zna kad će *nàgaziti na mrâk*. Najčešće mu se to može dogoditi kad je *mrâčna nôć*, no koja je noć mračna – to znadu samo *coprnice*. One mogu čovjeka poslati i hotimice u takovu noć i on se onda mora razboliti i dobiti *mrâčnu bôlĕst*.

Isto tako se može nagaziti na mrak i u *nĕčistoj nôći*, a naročito nečista i opasna noć je uoći *fâšenjka*. Tada je najbolje biti kod kuće, pozatvarati sva vrata i prozore, a dobro je staviti i kudjelje u rupu od ključanice.

Sa nešto većom sigurnošću čovjek se može kretati izvan kuće kad je *čisto nôć* a ta nastupa kad u veće pijetli propjevaju. Tada *po u vani ne-idu zli duhovi ni nečisti razne*.

No i u čistoj noći valja se čuvati jer bi čovjek mogao *nàgaziti na nĕčist pût*. Osobito je pak opasno križanje. Na njemu se mogu dobiti sve bolesti počevši od hunjavice pa do luesa.

Tako se priča da je jedan čovjek imao *vĕl'ku bôlu* (lues) pa kad su ga pitali gdje je obolio – odgovorio je: *Pa na križanju* – kao da se to samo sobom razumije.

Čovjeka zatim često *udararu šũsti*. tj. prestraši ga mrak, ulovi ga strah, netko ga urekne, pogleda ga čovjek sa zlim očima, ili najčešće ga netko urekne da mu napakosti. U tom su slučaju pojave kod djece i odraslih iste: dobiju groznicu, bulazne, spopadaju ih grčevi, tresu se i sl.

Da se čovjek oslobodi neprilika koje je zadobio od mraka, vračare primjenjuju nekoliko postupaka:

Ako je netko nagazio na mrak i obolio od mračne bolesti valja uzeti osušenu travu, smrviti u ruci nekoliko stručaka i baciti ih u žar. Kad se podigne dim valja reći:

*Ženio se mrak i mračica,
moga Niku* zvali u goste.
On ne može i šalje mrak od sebe.
Bjež mrak u zrak.
(*ili odgovarajuće ime)*

Posljednji stih treba izgovoriti tri puta i pri tom također tri puta udariti dlanom o dlan ali tako da se prije udarca rukom izdaleka zamahne, a poslije, kad se dlanovi dodirnu – da se istom brzinom razmaknu što dalje – ali unakrsno.

Mračnu, vjetrenu i šustnu travu treba staviti kuhati u lonac, a zatim naći negdje tri kamena. Prvi mora biti crn, to je mračan kamen, drugi mora biti žut i to je vjetreni, treći pak mora biti bijel i to je *kamen na*

zdravlje. Njih treba staviti u vatru da se dobro užare a potom ih izvaditi i staviti na zemlju te redom prelijevati vodom u kojoj su se kuhale spomenute biljke. Kad se prelije bijeli kamen, koji je zadnji izvađen iz peći mora se dignuti najveća para. To je znak da će čovjek ozdraviti. Ako je para slaba znači da je čovjek nagazio na veliki mrak i da se zato cijeli proces mora ponoviti.

Kad čovjek *oboli od šusti* valja ga nakaditi šustnom travom. Ako uz naprijed spomenute pojave čuje još i kojekakove glasove oko sebe to je znak da se kraj njega nalazi nekoliko duhova koje je netko poslao da mu naude. Oni se sad dogovaraju kakovo će mu zlo učiniti. Te duhove ne može ukloniti niti svećenik ni sveta voda, ali ako čovjek usred njihova razgovora uzvikne: *Gde si bio kad se Isus rodio?* njih će zauvijek nes-tati. Ta je rečenica mnogo djelotvornija od one: *Svaka duša boga fali, fališ ga i ti?* – koja se više odnosi na vidljive sablasti.

U svakom slučaju dobro je pripaziti kakovi ljudi dolaze u kuću te na vrijeme bar djecu ukloniti ispred njih.

Dobro je na mladu nedjelju u večer skuhati *travu od devet mrakova*, zatim stati licem pred otvorena kućna vrata, uzeti u ruke lonac s vodom u kojoj se ta trava kuhala i reći:

*Mrak u zrak,
zdravlje u mene
mojom rječjom
božjom pomoćjom
i mladom nedjeljom.*

Čim se izgovori zadnja riječ treba izliti vodu iz lonca preko glave prema dvoru i neokrećući se, skočiti što je moguće brže preko praga u kuću. Vrata se moraju odmah zatvoriti da mrak ostane vani. U koliko se ne skoči dovoljno brzo ili se čovjek možda i nehotice okrene – mrak ostaje i dalje kod čovjeka i muči ga dok opet ne dođe mlada nedjelja kad se može cijeli obred izvršiti ponovno.

Čovjek se može osloboditi mraka i na taj način da stavi kuhati sve ove biljke zajedno pa kad voda zavrije da stavi glavu nad paru i pokrije se velikim rupcem. Tako se *sòpoti* tj. pari ili znoji dok može izdržati.

Ovaj način preporučila je jedna starica koja je uporno odbijala od sebe i najmanju sumnju da zna *coprati*. Ipak je konačno priznala da je to vidjela kod jedne poznate vračare u selu Đurđicu koja je na taj način liječila njezinog bolesnog sina.

IV. ELEMENTI MAGIJE

Posmatrajući navedene primjere zapaža se da je broj biljaka kojima se gata mnogo manji od broja onih kojima se vraća. To bi odgovaralo i pretpostavci da je možda važnije poduzimati magične mjere za uklanjanje neposredne opasnosti po život nego li spoznavati događaje iz bliže ili dalje budućnosti.

Gatanje se također može uvrstiti među magijske čine kojima se doduše želi saznati kako će se odvijati budući događaji ali se na njihovo ostvarenje tom prilikom ne utječe u koliko već sam čin kao takav ne predstavlja neko magično djelovanje na daljinu. Ta je neaktivnost ipak samo prividna i privremena, tom se naime prilikom svakako pojačava želja i nada da će se predviđeni događaji moći u cijelosti ostvariti kasnijim, djelotvornijim magijskim činima. Uostalom, magijska je djelatnost i ovdje potpuna. Da bi se npr. vidjelo zaručnika treba uzeti biljku videc – da bi se vidio budući urod bijelog vina ili žutog kukuruza treba vidjeti boju odgovarajućih dijelova na letini,¹⁰ a da bi se vidjelo tko će umrijeti treba vidjeti čiji je cvijet uvenuo itd.

Pošto se čovjek iskustvom uvjerio da samim imaginacijama ne može djelovati na tok događaja koje želi skrenuti u svoju korist pristupio je magičnim činima koji mu svojim na izgled realnim pojedinostima daju kakav-takav izgled na dobar ishod njegovih akcija. Iz tih se razloga magijski čini, koji se vrše biljkama određenim za vraćanje mogu uključiti u čine simpatične magije¹¹ koja pretpostavlja da jedno djeluje na drugo pomoću potajne sklonosti ili simpatije, a prema svojim specifičnostima ti se čini mogu nadalje uvrstiti u homeopatičnu magiju gdje se slično postizava sličnim – ili u prenosnu – prema kojoj – što se učini na jednom mora utjecati dodirom i na drugo.

Kao tipični primjeri za ovakve aktivnosti mogu nam poslužiti ovi primjeri:

Jedna je starica u selu Severinu ovako liječila zaušnjake kod djece: Pozvala je majku da s bolesnim djetetom dođe k njoj rano u jutro prije nego se dan zabijeli. Kad je majka došla, starica je stala kraj djeteta, pogledala prema zvjezdama koje su blijedile, poslinila palac i počela trti djetetu otečeno mjesto. Pri tom je govorila u pola glasa:

»Kako nestaju zvijezde tako nestaju i žlijezde.«

U Ivanovčanima (danas selo pripojeno gradu Bjelovaru) do nedavno je jedna vračara preporučivala čovjeku, koji je dobio na oku *jačmenac*, da mora gledati u otvor grla boce od ulja. Efikasnost tog postupka ovako je objasnila: Bolest je ušla u šupljinu oka i zato treba gledati u šupljinu grla boce i ona će u šupljinu i otići i to tim lakše što je grlo podmazano uljem.

Pošto su obje bolesti same po sebi kratkotrajne, vračare su mogle biti posve zadovoljne svojim magijskim činom – bolesnici su brzo ozdravili.

Međutim, neka vraćanja biljkama dosta je teško rasporediti u određenu vrstu magije. Njihovi se obredi i namjene isprepliću, pojavljuju se utjecaji nepoznate provenijencije, a simpatična se magija često kombi-

¹⁰ Proricanje uroda pomoću kozlaca zapaženo je i u Srbiji kako to iznaša Kazimirović. *Tajanstvene pojave u našem narodu*. Beograd, 1940.

¹¹ J. George Frazer u djelu *The Golden Bough* – London 1922. Zlatna grana – u skraćenom prijevodu Beograd 1937. – iznio je niz zaključaka kojima se mogu uspješno tumačiti magični čini biljem i to baš oni koji su specifični za ovaj naš kraj. Iz toga djela uzeta je i podjela magije te postavke o ulozi duha vegetacije i drveta u obredima a običajima kojima se nastoji utjecati na plodnost ili na sile koje su nesklone čovjeku.

nira sa činima praktične magije odnosno njezine pozitivne podvrste koja kaže treba raditi ovo da bi se dogodilo to i to. — Ove se kombinacije vrše svakako iz razloga da bi rezultati akcije bili što uspješniji.

Nadalje, pri upotrebi biljaka narod često koleba između njihovih farmakopejskih i magijskih svojstava. U narodnoj se medicini npr. biljka redovito unaša u tijelo u obliku čaja ili kakovih drugih napitaka, — privija se na bolesno mjesto ili se ono njome trlja te — lišće i stabljika žvaču se i gutaju u svježem stanju. Kod magijskih se čina naprotiv, biljka, odnosno njezin dio ili produkt gotovo nikad ne dotiče tijela izuzev u slučaju škropljenja ili garavljenja dječjeg čela jasenovim ugljenom, dakle malo kad — koliko se to barem moglo zapaziti u ovom kraju.

I riječ *vračтво*, koja je tipična za dio bjelovarskog kraja u kojem se govori kajkavski, često puta nema određenog značenja. Jednom se njome označuje pravi lijek, onaj što ga liječnik propisuje, ali drugi put znači i ono što vračara sastavi kao ustuk ili sredstvo protiv bolesti ili *coprija* neke druge vračare, vještice i sl. U takovom se slučaju *vračтво* sastoji od kojekakvih dlaka, krpica, biljaka, kostiju, izmetina itd. ali ipak ne dodiruje tijelo. Ako je pak propisano da ga čovjek mora nositi kod sebe onda se stavlja u vrećicu.

Unatoč ovih razlika često narod pridaje jednoj zaista ljekovitaj biljci magijska svojstva i obratno.

Uz to još valja napomenuti da u ovom kraju, radi heterogenog sastava stanovništva, skoro svako selo ima svoje tumačenje magijskih osebina biljaka, a pošto ta tumačenja sežu u daleku prošlost, gotovo im uvijek manjkaju važnije pojedinosti. Od njih je u najvećem broju slučajeva ostao samo spomen ili nedovoljno objašnjeno vjerovanje da je dobro učiniti ovo ili ono.

Iako je broj biljaka koje se upotrebljavaju u magijske svrhe vjerojatno još veći nego li se ovdje moglo prikazati ipak je do sad uspjele pronaći samo jednu koja izravno predstavlja tabu. Radi se o biljci *netek* (*nedirak*, *lepi dečko*, *Impatiens noli tangere*, porod. *balsamina-ceae*) koja samonikla raste po šumama viših predjela Bilogore.

Netekov je plod podulji tobolac i taj se u doba zriobe i na najmanji dodir naglo otvara a sjeme mu tada bude izbačeno na sve strane.

Spominje se u staroj svatovskoj pjesmi iz sela Grabovice:

$\text{♩} = \text{cca } 150$ *Marica Topolovčan, r. 1905.*

Bra.la de.voj.ka ne.te.ka N.F.

*Brala devojka neteka.
Brala ga brala devet let.
Nesla ga je dragom na oblok*